Mühazirə - 5

Azərbaycan Ərəb xilafəti tərkibində.
(VII – IX əsrlər)

Plan:
1. Ərəblərin yürüşü ərəfəsində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət.
2. Azərbaycan Ərəb xilafəti tərkibində. İslam dininin Azərbaycanda yayılması. 3. Ərəblərə qarşı milli-azadlıq mübarizəsi. Xürrəmilik. Babək.

Ədəbiyyat:
1.Bünyadov Z. Azərbaycan VII – IX əsrlərdə. Bakı, 2007.
2.Vəlixanlı N. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993.
3.Talıbov M.Ə. Səma elçisi. Məhəmməd Peyğəmbərin tarixi. Bakı, 1991.
4.Nəfisi S. Babək. Bakı, 1990.
5.Rəcəbli Ə. Babək. Bakı, 2004.
6.Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbay-can tarixinə aid materiallar. Bakı, 2005.

Ərəblərin hücumu ərəfəsində Azərbaycanın sosial iqtisadi vəziyyəti də ağır idi. Sasanilər imperiyasına daxil olan xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqlarını siyasi istiqlaliyyətdən məhrum etmişdilər. Bütün inzibati məhkəmə və hərbi hakimiyyət onların əlində idi. Azərbaycanda da torpaq sahibliyi, torpaqdan istifadə, vergi sistemi və s. Sasanilərin qanunları əsasında müəyyən edilmişdi. Lakin təkcə Arranın özünəməxsus təsərrüfat sistemi var idi. İrandan fərqli olaraq Arranda başlıca rolu xristian kilsəsi oynayırdı. Bu dövrdə Arranda hakim sinflər feodallardan (knyazlardan) və ruhanilərdən ibarət idi. Hökmdar özü də knyazlar knyazı idi.

Böyük knyazdan sonra çox böyük torpaq sahibi Alban kilsəsi idi. Ərəblə-
rin Arrana hücumu ərəfəsində, bəxşiş və nəzirlərdən varlanan kilsə, torpaq tutub öz əlində saxlamaq üçün feodal və knyazlarla «hərbi adamlarla» açıq mübarizəyə girişir, hətta silahlı vuruşmaya başlamışdı.

Bu dövrdə kilsələrə «bəxşiş» vermə sistemi də mövcud idi. Kilsələrə kənd və vilayətlər bəxşiş verilirdi.

Arran xalqı başlıca olaraq kənd əhalisindən ibarət idi: onların çox hissəsi mülki və ruhani knyazların feodal asılılığında idi. Bu dövrdə Arranda azad olub bir qədər sıxışdırılan kəndlilər var idi. Bu kəndlilər çox vaxt öz hüquqlarını açıq müdafiə etməyə qalxırdılar.

Bunlardan başqa Arranda «əsilzadələr» (azad mərdlər) «hərbi adamlar» və «atlılar» kimi əhali təbəqələri də mövcud idi.

Ərəb istilaları ərəfəsində Sasanilər xəzinəsinin xeyrinə mərzbanlar ölkələrdən xərac (torpaq vergisi) gezit (can vergisi cizyə) və bac alırdılar. Bu vergilərin, can vergisi və bacların Arranda pul və ya məhsulla alındığını söyləmək çətindir.

Sasanilər dövründə ölkədə olan daimi və səyyar sikkəxanalar ölkənin hər iki hissəsi üçün pul kəsirdi: bu isə göstərir ki,ərəblərin istismarı zamanından ölkədən vergi həm məhsulla, həm də pulla alınırdı.

Azərbaycan VII əsrin ortalarında ərəblərin hücumlarına məruz qaldı. Ərəblərin yaşadığı ərazinin çox hissəsi quru düzənliklərindən ibarət idi. Yalnız cənubda tropik zona Yəmən ərazisi idi. Ölkənin qərb vilayəti Hicaz vasitəsilə Qırmızı dəniz boyunca Bizansdan Yəmənə gedən karvan yolu keçirdi. Hicazın əsas ticarət şəhərləri Məkkə və Mədinə idi. Qabaq Asiya quldarlıq quruluşunun böhranlı vəziyyətə düşməsi ərəblərdə feodal münasibətlərinin meydana çıxması ərəb cəmiyyəti üçün mütərəqqi əhəmiyyətə malik idi.

VII əsrin I yarısında Məkkə sakini Məhəmməd Peyğəmbər tərəfindən İslam dini təliminin əsası qoyulmuşdur. Yeni meydana çıxmış olan İslam dini feodal münasibətlərinin bərqərar olunmasına və möhkəmlənməsinə kömək etməli idi. Məhəmməd Peyğəmbər öləndən sonra (632) onun varisləri xəlifə yəni «peyğəmbərin varisi» dövlət isə xilafət adlandırılırdı. Ərəb dövlətinin yaranması onun İran və Bizans əleyhinə yürüşləri demək olar ki, eyni zamanda başlanmışdı. Xəlifə Ömərin(634-644) dövründə ərəblər İrana hücuma başladılar. Bu təhlükə Azərbaycanı da əhatə edirdi. Cavanşir başda olmaqla

Sasanilərlə birlikdə mübarizə aparılırdı. 636-cı ildə baş vermiş Kadusiyə döyüşündə İran ordusu məğlub edildi. Sasanilərin mərkəzi şəhəri olan Mədan dağıdıldı.

638-ci ildə Qadsiyyə döyüşündə Sasanilər məğlub oldular. Məğlub olub geri qayıdan İran feodalları Bərdəni işğal etdilər. 639-cu ildə Cavanşir İran feodallarından Bərdəni azad etdi. Suriyanı, Mesapotomiyanı məğlub edən ərəblər sonradan İranı məğlub etdilər.

642-ci ildə Nahavənd döyüşündə Sasanilər məğlub oldular. Məğlubiyyətin nəticəsi o idi ki, ayrı-ayrı müstəqil vilayətlərdən ibarət olan İran vahid və birləşmiş dövlət deyildi. Yerli hökmdarlar güclü olub şahdan asılı olmadıqlarına görə III Yezdəgirdin çağırışına gəlmirdilər gələndə isə aralarında köhnə ixtilaflar başlanırdı, nəticədə onlar öz qoşunlarını aparıb gedirdilər. İranın ayrı-ayrı hökmdarlarının əhval-ruhiyyəsi Sasani imperiyasının dağılmasına son dərəcə kömək edir və bir-birindən ayrılmış hissələrinin ərəblər tərəfindən işğal edilməsini asanlaşdırırdı. İranın ayrı-ayrı vilayətlərinin, o cümlədən Azərbaycanın hökmdarları, mərkəzi hakimiyyətin mövcud olmadığını nəzərə alaraq, ərəb qoşunu qarşısında təslim olmaq qərarına ayrılıqda gəlirdilər. Çünki, bilirdilər ki, faydasız müqavimət ancaq qırğına səbəb olar. Buna görə onlar təslim olub onlarla sülh müqavilələri bağlayırdılar, beləliklə də bac vermək şərtilə şəhərləri, şəxsi əmlakı və öz təbəələrinin həyatlarını salamat saxlayırdılar.

Daxili çəkişmələr və müharibələrdən zəifləmiş Sasani imperiyası bədəvi ərəb qoşunlarının təzyiqi altında dağılmağa başladı.

Zahirən qüdrətli görünən bir dövlətin məhv olub getməsi ərəblər üçün bir qədər təəcüblü və gözlənilməz oldu. Çünki Təbərinin dediyinə görə ərəblər öz istilalarını daha da davam etdirmək fikrində deyildilər və əsas məqsədləri məlum olduğu kimi hələ o zaman ərəblərin yaşadığı və onların həyatı üçün zəruri olan Mesopotomiyanı tutmaq idi. Xəlifə Ömər ibn Əl Xəttab (634-644) öz qoşunlarını təhlükəyə salmaq istəmirdi və görünür ərəblərə məlum olmayan digər ölkələrdə Xilafət ordularının başına nələr gələcəyindən ehtiyat etdiyinə görə qoşun komandanı Sədə belə bir əmr verdi: Öz yerində dayan və onları (düşmənləri) təqib etmə. Lakin ərəb qoşunları məğlub olub qaçan Sasani ordusu üzərində asanlıqla qazanılan qələbədən və əldə edilmiş zəngin qənimətlərdən həvəsə gələrək daha da şimala doğru hərəkət etməyə başladılar. Xəlifələr adətən öz komandanlarının bu «özbaşınalığına» fikir vermədilər, xüsusilə ona görə ki, qələbə ilə qurtaran hər bir döyüş xəlifənin xəzinəsinə və qoşuna böyük gəlir gətirirdi.

Ərəblər yeni vilayət və ölkələri tutanda əvvəllər həmin yerləri öz idarə anlayışları əsasında idarə etməyə başladılar. Bu idarə üsulu həmin ölkələrdə yalnız mümkün olduğu qədər çox vergi və natural mükələfiyyətlər əldə etməkdən, habelə başqa dinə mənsub olub itaət altına alınanlar arasında islam dinini yaymaqdan ibarət idi.

Azərbaycanı, Türkmənistanı tabe etmək üçün Xəlifə Osman 654-cü ilə Salman ibn Rəbiənin başçılığı altında ordu göndərdi.

Ərəblər Təbrizi, Naxçıvanı zəbt etdilər. Arrana daxil oldular. Btyləqan tutuldu. Bərdə mühasirəyə alındı. Xilafətin qoşunları Azərbaycanın bir hissəsini tutdular müqavimətə rast gəldikləri üçün ölkəni tabe edə bilmədilər.

Xəlifə Əlinin (656-661) dövründə hakimiyyət uğrunda mübarizənin genişlənməsindən istifadə edən Azərbaycan, Türkmənistan və Gürcüstanın işğal olunmuş vilayətlərinin əhalisi vergi verməkdən boyun qaçırırdılar. Girdiman hökmdarı Cavanşir ərəblərə qarşı mübarizə aparmaq üçün Bizans imptratoru II Konstantinlə müqavilə bağladı. Bu dövrdə 662-ci ildə xəzərlər Bələncər yaxınlığında ərəbləri məğlub edərək yenidən qənimət və qarət üçün Azərbaycan ərazisinə soxuldular. Bu döyüşdə Kürü keçərək Cavanşir xəzərlər üzərində qələbə qazandı.

664-65-ci illərdə Xəzərlər yenidən Arran hücuma başladılar. Kürün keçilməsilə Araz sahillərinədək gəlib çatdılar.

Təkcə albanlar deyil eyni zamanda Arran və Sunik vilayətlərinin əhalisini və qışlaqlara gətirdiyi qoyun və mal-qara sürüləri ilə birlikdə toplayıb ordugahlarına apardılar. Cavanşir sülh bağladı nəticədə Arran xəzərlərdən asılı vəziyyətdə qaldı. Çünki, xəzərlərin 120 000 baş qoyunu 7000 atı və öküzü əsir alınmış kişilərdən azı 1200 nəfəri qaytarmasını başqa cür izah etmək olmaz. Xəzər xaqanının qızı ilə evlənməsi Cavanşirin xaqanlıqdan bir vassal kimi asılı olduğunu qəbul etmək şərtlərdən biri idi.

Xilafətin qoşunlarının hücumu təhlükəsi qarşısında Cavanşir bu nəticəyə
gəldi ki, Bizansla manevr etmək bir nəticə verməyəcək.

Bu vaxt Suriya hakimi Müaviyə hakimiyyətə gəldi. Əməvilər sülaləsinin hakimiyyətinin əsasını qoydu. (661-750)

Siyasi mülahizə Cavanşirə göstərdi ki, o, Xilafət ilə qarşılıqlı münasibətlərdə öz nöqteyi-nəzərini dəyişdirməlidir. Çünki, siyasət sahəsində Xilafət Bizansdan güclü çıxmışdı. Bundan əlavə, ərəb orduları Türkmənistanı işğal etdikdən sonra Arran həqiqətdə öz müttəfiqi Bizansdan ayrı düşmüş oldu. Arran üçün məsuliyyətli olan bu dövrdə «şərqin böyük knyazı Cavanşir öz ölkəsi haqqında böyük qayğı çəkirdi. O, hiss etmişdi ki, cənubdan gələn quldur qoşun onun ölkəsini tutub tapdaq altına sala bilər. O, türküstanlıların (xəzərilərin) saysız-htsabsız qoşunlarını öz köməyinə çağıra bilərdi, lakin Cavanşir buna baxmayaraq, yenə də bu qərara gəldi ki, cənub hökmdarlarının vassalı boyunduruğuna tabe olsun».

Cavanşir iki dəfə xəlifə Müaviyyənin görüşünə getdi. Birinci dəfə 667-ci ildə getməkdə məqsədi Xilafətdən bir vassal kimi asılılığı qəbul etməklə Arranı ərəblərin qarətindən qorumaq məqsədi idi. Bu səfərdən sonra 3 ildə Albaniya əhalisi hər hansı xarici hücumlardan azad oldu.

Üç ildən sonra Xəlifə yenidən (670) Cavanşiri Dəməşqə dəvət etdi. Cavanşir Xəlifə ilə Bizans arasında vasitəçi rolunu oynadı. Xəlifə Cavanşirə hədiyyələr verərək Sünik knyazlığını ona tabe etdi və onu məcbur edirdi ki, Atropatenanın hakimliyini də öhdəsinə götürsün. Lakin Cavanşir bu təklifi rədd etdi, ölkəsi üzərinə qoyulmuş verginin azaldılmasını xahiş etdi, vergi yükü 1/3 dəfə yüngülləşdirildi. 681-ci ildə sui-qəsd nəticəsində Cavanşir öldürüldü. Nəticədə ara mühariöələri genişlənərək ölkəni zəiflətdi. Albaniyada hakimiyyətə Cavanşirin qardaşı oğlu Varaz Tridat gəldi (681-699). Ara müharibələrinin genişlənməsi ərəblərin, xəzərlərin, bizanslıların ölkəyə hücumlarını genişləndirdi.

685-ci ildə Xəzər xaqanlığı ilə sülh müqaviləsi bağlandı. Ərəb işğalçılarının yenidən gücləndirilməsilə 705-ci ildə ərəblər Albaniyada Mehranilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydular. Işğaldan sonra qeyd etdiyimiz kimi ərəblər yerli inzibati və idarə etmə sisteminə toxunmadılar.

Canişinlik sistemindən istifadə etdilər. Canişinlər əmir, canişinlik isə əmirliklər adlanırdı. Əmir xəlifənin fərmanı və orduya arxalanmaqla idarəçiliyini yerinə yetirirdi. Əməvilərin hakimiyyəti dövründə 9-5, Abbasilərin zamanında isə 14 canişinlik (əmirlik) yaradılmışdı. 14 viləyətdə birləşən 83 qura (əyalət) daha da kiçik inzibati vahid olan nahiyələrə (mahallara) bölünürdü. Nahiyə 12 rustakdan (rayondan) ibarət olub, hər birinə 12 kənd daxil idi. Hər bir əmirlik fəth olunmuş bir sıra ölkələrin torpaqlarını əhatə edir, bu birlik əyalət adlanırdı. Azərbaycan, Arran, Türkmənistan, Kiçik Asiyanın gündoğar hissəsi Əl-Cəzirə adlanan dördüncü canişinliyinə daxil idi. Əl-Cəzirə əmirliyinin mərkəzi Dvin, Abbasilər zamanında isə Bərdə paytaxt oldu. Əmirlər orduya rəhbərlik edirdi. Xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur vergi yığma, məhkəmə idarələrinin rəisləri, amil və qazı əmirin rəhbərliyi altında çalışırdı.

Hər bir vilayətin başında xilafətin canişini olan əmir dururdu ki, bu da öz vilayətində qoşunların komandanı idi. O, eyni zamanda vilayətin inzibati idarəsinə başçılıq edirdi. Beləliklə, bütün mülki və hərbi hakimiyyət əmirin əlində idi. Xilafətin tərkibində az-çox federasiya əmələ gətirən hər bir vilayət, əmirin rəhbərlik etdiyi və vilayətin baş şəhərində yerləşən divan tərəfindən idarə olunurdu. Əmirin rəhbərliyi altında xüsusi tapşırıqları icra edən məmurlar – amil (mülki hakim, vergi toplanışına baxan) və qazı (məhkəmə idarəsinin rəisi), yəni dini məhkəmə hakimi dururdu, qazı vəqf işlərinə nəzarət edir və amilin hərəkətlərindən narazı olan şəxslərin işlərini ayırd edirdi.

Xilafətin mərkəzi ilə vilayətlər arasında rabitə yaratmaq üçün bərid adlanan poçt yaradılmışdı. Mənbələrdə göstərilir ki, bərid I Müaviyyənin (661-680) hökmranlığı dövründə əmələ gəlmişdi, xəlifə Əbdül – Malik (685-705) isə bəridin işini yaxşılaşdıran bir sıra tədbir gördü, poçt işində hətta göyərçindən istifadə etməyə başladılar. Xilafətin idarəçilik sistemində rabitə əhəmiyyətli rol oynayırdı. Müəyyən məntəqələrdə poçt stansiyaları və əvəzetmə vasitələri var idi, bunların yardımı ilə qasidlər xilafətin mərkəzi ilə uzqarları arasında nisbətən tez rabitə yarada bilirdilər. Sonralar xəlifənin və vilayət hakimlərinin əmrləri çox böyük sürətlə göndərilirdi və mərkəzi hakimiyyətin yerlərə gedən rəsmi nümayəndələri xəlifə ilə çevik şəkildə əlaqə saxlaya bilirdilər.

Dərbənd şəhərinə 24 min əsgər köçürülmüş sonradan onların ailələri də köçürüldü və əhalinin hesabına yaşamağa başladı. Bərdə, Beyləqan və Şirvanın kənd yerlərində on minlərlə ərəbləri yerləşdirilərdi. Köçürülmə siyasətinin başlıca məqsədi strateji əhəmiyyəti olan Xilafət hakimiyyətinə dayaq yaratmaq, xəzərlilərə qarşı qüvvələri birləşdirmək, yerli əhalini itaətdə saxlayıb, vergilərin aramsız toplanmasını və islamın yayılmasını təmin etməkdən ibarət idi. Harun ər-Rəşidin dövründə köçürülmə dayandırıldı. Lakin köçürülənlər üzərinə qoyulan bir vəzifə yerinə yetirilmədi. Ərəb dilinin nəsildən-nəsilə keçirilməsi təmin edilmədi. Işğalçı köçkünlər Ərəbistanın mədəniyyət mərkəzlərindən ayrı düşdülər. Quzey Azərbaycanına köçürülən ərəblər oturaq həyata keçərək əkinçilik mədəniyyətinə yiyələndilər. Yerli mədəni inkişaf ənənələrini mənimsəməklə assimilyasiyaya uğradılar.

Ərəblər vergi sistemində də öz sələflərinin Sasani və Bizans dövlətlərinin yolu ilə keçirdilər. Ilkin dövrlərdə vergi ayrı-ayrı adamlardan deyil, ölkə və vilayətlər üzrə toplanırdı. Vergi siyasətində Əməvilər hakimiyyətə gəldikdən sonra əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Xəlifə Əbdül-Məlikin fərmanına əsasən kəndli vergi siyahısına alındığı kəndi tərk edə bilməzdi. Təsərrüfatlar, bağlar, üzümlüklər siyahıya alındı. Müsəlman olmayanlardan müntəzəm olaraq can vergisi cizy ilə yanaşı xarac torpaq vergisi alınırdı. Müsəlmanlar isə onda bir vergi üşr və ayrıca vergi olan xüms ödəyirdilər. Xüms yeni əmlakdan qızıl, gümüş, neft, duz mədənlərindən dəniz nemətlərindən ödənilirdi.

Zəkat adlanan vergi ehtiyac içində yaşayan müsəlmanların xeyrinə məhsulun və əmlakın onda birindən az yığılırdı. (10-14 baş dəvə üçün iki quzu, 30-39 qara maldan bir dana, 40-120 qoyundan bir quzu və s.)

VIII əsrin 20-ci illərində Əməvilər hətta xristian rahiblər və monastr torpaqları üzərinə də vergi qoydular. Xəlifə Hişamın göstərişi ilə 725/26-cı ildə Azərbaycanda əhalinin, torpağın, mal-qaranın və hər bir çeşidin, mülkiyyətin sayımı keçirildi. Xilafətin torpaq siyasəti vergi sistemi ilk növbədə xərac bu böyük imperiyanın varlığı üçün bir bünövrə idi. Imperiyanın bütün torpaqlarının mülkiyyətçisi mərkəzi hakimiyyət daha doğrusu dövlətin başçısı xəlifə idi. Sosial –iqtisadi baxımdan torpaqlar beş çeşidə bölünürdü.

1) Sultan (xəlifə) mülkləri
2) İqta torpaqları
3) Mülk torpaqları
4) Vəqf torpaqları
5) İcma torpaqları

Sultan torpaqları Əməvilərdən Abbasilərə keçmişdir. Bu torpaqlar alqı yolu ilə ya da ölən, yaxud vəzifəsindən kənar edilən məmurları mülklərini müsadirə etmək yolu ilə tədricən artırdı. Çox geniş olub böyük gəlir verən Sultan torpaqlarını idarə etmək üçün bir neçə divan yaradılmışdı.

İqta torpaqları. Becərilən torpaqların əksəriyyəti bu torpaqlara daxil idi
Iqta sahibləri hərbi mükəlləfiyyət daşımırdılar. Bunun əvəzinə vergi ödəyirdilər.

Bağışlanan iqta (təmlik) şəxsin tam sahibliyinə çevirilirdi və irs olaraq keçirdi. Bu iqta sahibi üşr verir. Bu növ iqta adətən becərilməyən torpaqlardan və ya sahibi ölmüş, vərəsəsi olmayan torpaqlardan verilirdi.

İcarə edilən iqta irsi keçmirdi. Adətən hərbiçilərə verilirdi. Xərac torpaqları da bunların sırasında idi.

Mülki iqta çox geniş yayılmışdı və maaşlarından asılı olaraq məmurlara verilirdi. Məsələn birisi yüksək bir vəzifəyə təyin olunurdusa ona iqta verilirdi, lakin o işdən çıxarılanda, iqta geri alınır, onun yerinə keçən adama verilirdi.

Xüsusi iqta şairlərdən başqa xüsusi bir xidməti və ya xüsusi istedadı olan şəxslərə verilirdi. Hərbi iqta başqa torpaq növləri-xass iqta, xəlifə malikanələri və xəzinə torpaqları hesabına verilirdi. Qoşuna vəqf torpaqlarından iqta verilirdi. Hərbi iqta irsən, həmişəlik verilmirdi bu iqta sahibinin mülkiyyəti deyildi.

Mülk torpaqları. Sahibləri torpağı alıb sata, irsi olaraq verə bilərdilər. Bu torpaq sahibləri əlavə olaraq vergi verməli və ərazidən keçən kanalları bərpa etmək üçün xərc ödəməli idilər.

Vəqf torpaqları. Bu torpaqlar mülkiyyətin əsas növlərindən biridir. Vəqf dedikdə dini təsisatlara təhkim olunmuş torpaq mülkləri nəzərdə tutulur. Bu torpaqlar müqəddəs yerlər (Məkkə, Mədinə) üçün, qazilər (din uğrunda mübarizlər) məscid və qalalar tikmək başqa ehtiyaclar üçün ayrılırdı.

İcma torpaqları. Kəndlərdə əhaliyə məxsus torpaqlar, biçənəklər, mal-qara, otarılan, yanacaq toplanan yerlər, qəbirstanlıq və i. icma torpaqları idi.

Ərəblərə qarşı milli-azadlıq mübarizəsi. Xürrəmilik. Babək hərəkatı. VIII əsrin ortalarında xalq kütlələrinin xilafətə qarşı etirazları açıq üsyanlar şəklini almışdır. 748-ci ildə yerli hakim İbn Səfvanın başçılığı ilə Beyləqanda üsyan baş verdi. Üsyan Ərdəbilə və başqa yerlərə yayıldı. Bərdəyə doğru hərəkət edən üsyançılar ərəb qarnizonunu dağıtdılar. Bərdədə oturan canişin Asim ibn Yəzid öldürüldü.

Abbasilərə qarşı yönəlmiş Xürrəmilik Azərbaycanda və onun qonşu ölkələrində yayılmışdı. IX əsrin əvvəllərində ərəb zülmünə qarşı artmaqda olan qəzəb xürrəmilər hərəkatı adı altında xalq hərəkatına çevrildi. Bu hərəkatın 778/779-cu ildə başlandığı göstərilir.

«Xürrəm» adının mənşəyi haqda müxtəlif rəvayətlər vardır. IX-X əsrlər müəlliflərinin söylədiyi rəvayətlərdən: onların dediyinə görə, bu söz Ərdəbil yaxınlığında olan Xürrəm yaşayış məskəninin adından götürülmüşdür. Bu fikri Məsudi, Yaqut və Sadıq əl-İsfahani davam etdirmişlər.

Başqa bir rəvayətə görə kef çəkən və əyyaşlıq edən adamlara «xürrəm» deyilirdi. Bu mənada «xürrəm»lərin dini əqidəsi onların istədiklərini və ya arzu etdikləri hər işi görməkləri ilə ölçülürdü.

Deyilənlərdən belə çıxır ki, xürrəmilər məzdəkilərə oxşayırlar. Onlar yeni məzdəkilər və ya islamdan sonrakı məzdəkilər idi.

Akademik Z. Bünyadovun fikrincə «xürrəm» termini «od» anlayışından götürülmüşdür. Farsca «xür» («xür», «xvar»)«günəş»-«od» mənasını verir.

Xürrəmilərin təlimi yalnız Azərbaycanda deyil. Orta Asiya və İranda da bir çox xalq hərəkatı üçün ideoloji don olmuşdur. Xürrəmilərin əsas məqsədi yadelli işğalçıları ölkədən qovmaqdan ibarət idi. Onlar yerli ayinlərini islam və onun ehkamlarına qarşı qoyurdular. Vahid allahı inkar edən xürrəmlər belə hesab edirdilər ki, dünya daim mövcuddur: dünyada iki qüvvə, xeyir (ilahi) və şər(şeytan) arasında mübarizə gedir. Onlar inanırdılar ki, bir-birinə əks olan qüvvələrin mübarizəsində xeyir, mərhəmətli ruh qalib gələcəkdir.

Yeni təlim bütün ədalətsizliklərin kökünü torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət və ictimai bərabərsizlikdə görürdü. Xürrəmilərin şüarı torpaqları ümuminin ixtiyarına, azad kənd icmalarına verməkdən ibarət idi.

Xürrəmilərin ikinci böyük çıxışı 807-808-ci illərdə Harun-ər-Rəşid (786809) dövründə Azərbaycanda- **Ərdəbil, Savalan dağlarında, Qarabağda, Muğanda** baş vermişdi. Üsyana Bəzz qalasının sahibi xırda feodal Cavidan rəhbərlik edirdi.

Bəzz qalasında yaşayan xırda feodal Cavidanın böyük qoyun sürüləri var idi və qoyunları Zəncan bazarında satardı. Bir dəfə mal-qara satıb Bəzzə qayıdarkən havanın pis olduğundan təsadüfən Bilabad kəndində Babəkin anasının evində qalır. Babəkin bacarıqlı, işgüzar olduğunu görür. Ona görə də Babəkin ona oğulluğa verilməsini anasına bildirdi və onun müqabilində ona hər ay pul ödəyəcəyini dedi. Babəkin anası Bərdumənd bununla razılaşır. Babək Cavidanın yanında Bəzz qalasında onun xidmətində olur. Az sonra Cavidan öz daimi rəqibi olan Əbu-İmranla vuruşmada yaralanır və ölür. Qeyd etmək lazımdır ki, xürrəmilər hələ xəlifə Mehdinin (775-785) hökmranlığı zamanında Xilafəti ciddi surətdə narahat etməyə başlamışdır.

816-cı ildə Cavidanın ölümündən sonra xürrəmilər hərəkatına Babək rəhbərlik etmişdir. Bəzi məlumatlara görə Babək guya bir vaxt İslamı qəbul etmiş və onun müsəlman adı Həsən imiş. Lakin mənbələr göstərir ki, Babək ərəblərə onların dininə nifrət bəsləmişdir. Cavidanın ölümündən sonra xürrəmilər hərəkatı xilafət üçün dəhşətli bir qüvvəyə çevrilmişdir.

Babək hərəkatının mərkəzi Bəzz qalası olmuşdur. Onun harada yerləşməsi barədə müxtəlif fikirlər var. lakin akademik Z. Bünyadovun dəqiqləşdirdiyinə görə o, Ərdəbildin şimal-qərbində (145 km-də) Qaradağda yerləşmişdir.

Xürrəmilər hərəkatı tezliklə genişlənib gücləndi. O, bütün Azərbaycanı əhatə etmişdi. Onun məqsədi Azərbaycanda, sonra da digər ölkələrdə ərəb hakimiyyətini məhv etmək idi.

Babək xürrəmilər qarşısında ərəbləri Azərbaycandan qovmaq vəzifəsini qoyduqdan sonra öz ardıcıllarına bildirdi ki, bu vəzifəni yerinə yetirməyi Cavidan ona vəsiyyət etmişdir: guya Cavidan demişdir: «Babək sizin üçün elə yüksəkliyə çatacaqdır ki, ona qədər heç kəs buna çatmamış, ondan sonra da çatmayacaq. O torpaqları ələ keçirəcək və zalımı məhv edəcəkdir».

İlk dövrlərdə xilafətin bəzi görkəmli xadimləri və əmirləri də özlərinə tabe olanlarla birlikdə ərəblərə qarşı üsyanlarda iştirak edirdilər. Babəkin sərkərdələri arasında Müaviyə, Abdulla, (Babəkin qardaşları idi) Tərxan, Adin, Rüstəm, Isma əl-Kürdi və başqaları var idi. Rəvayətə görə Babəki məğlub edən Afşin də çox vaxt ona tərəfdar çıxmışdır.

Başlanmış olan xalq hərəkatı tezliklə Cibal, Xorasan və digər əraziləri də
əhatə etmişdi. Həmədan, Isfahan, Təbəristan, Astrabad əyalətləri, Deyləm əyalətinin çox hissəsi üsyana qoşulmuşdu. Xəlifə Məmun (813-833) Babəkə qarşı ilk nizami ordunu 819-cu ildə Yəhya ibn Müazin başçılığı ilə göndərmişdi.

Üsyançılar Bərdə, Ərdəbil, Naxçıvan, Beylaqan və Şirvanı ərəblərdən təmizlədilər. Ərəb qonşularına xilafətin məhşur sərkələrindən olan Məhəmməd ibn Hübeyd rəhbər təyin edildi. 827-ci ildə **Həşdatsər dərəsindəki** vuruşmada ərəblər Babəkin bilavasitə rəhbərlik etdiyi üsyançı dəstələrin zərbələrinə tab gətirmədi. 829-cu il Həşdatsər döyüşündə ərəblər üsyançılarını paytaxtı olan Bəzz

qalasını tutmağı qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Lakin Babəkin seçdiyi döyüş taktikası nətiəcsində 150 minlik ərəb ordusunun 30 min nəfəri məhv edildi.

Üsyan İranın bəzi vilayətlərini və Gürcüstanı əhatə etmiş, xürrəmilərlə əlaqə yaradılmışdı. Qarabağ, Beyləqanda və Sünikdə ərəb sərkərdəsi Sevadın hücumu zamanı əhali və feodal hökmdarlar Əbdül Əsəd və Vasaq Babəkdən kömək istədilər. Babəkin köməyi nəticəsində Beyləqanda və Sünikdə ərəb sərkərdəsi Sevad məğlub edildi. Beləliklə, üsyançılar bütün Azərbaycan ərazisində bəzi qalalar istisna olunmaqla ərəblərdən təmizləndi.

830-cu ildə üsyançılar İbrahim ibn Leysin başçılıq etdiyi ordunu məğlub edərək Həmədanı ələ keçirdilər və xilafətinin bütün şərq torpaqlarından ayrılması təhlükəsini yarandı.

Həmin ildə ərəb sərkərdəsi Əli ibn Hişam Azərbaycan, Cibal və İsfahanın hakimi təyin edildi. Lakin Babəklə vuruşmaqdan imtina etdiyi üçün 831-ci Bağdadda edam edildi.

830-833-cü illərdə Babəkin rəhbərliyi altında olan üsyan özünün ən yüksək mərhələsinə çatdı və xilafətin mövcudluğunu təhlükə altına aldı. Dövrünün müəllifləri, xüsusən də ərəb müəllifləri etiraf etmişdilər ki, Babəkin rəhbərlik etdiyi bu hərəkat olduqca böyümüş onun təsiri xeyli artmışdı ki, az qalmışdı Abbasilər hakimiyyətini məhv etsin.

833-cü ildə Məmunun ölümündən sonra qardaşı Mötəsim (833-842) üsyançılara qarşı ciddi tədbirlər görməyə başladı. Ishaq ibn Ibrahimin komandanlığı ilə göndərilən ordu ilə üsyançılar arasında Həmədan yaxınlığında baş verən döyüşdə üsyançılar mərdliklə müqavimət göstərsə də ərəblər ağır itgi verərək qalib gəldilər. Xilafətin üsyançılara qarşı mübarizə aparmaq üçün həyata keçirdiyi tədbirlər, Babəkin qardaşı Müaviyənin məğlub olması yerli feodallar arasında qorxu yaratmış, Babəkin müttəfiqi olan Səhl Sumbat, Əbu Musa və ibn Bəis tədricən Babəkdən uzaqlaşdılar. Babək böyük hərbi qüvvəyə, maddi və insan ehtiyatına malik olan bir dövlətə qarşı mübarizə aparırdı

Bizansla müharibələrdə şöhrət qazanmış sərkərdə Afşin Heydər ibn Kavus xürrəmilərlə vuruşan orduya 835-ci ildə baş komandan təyin olundu. Öz qərargahını xürrəmilərə yaxın yerə Bərzəndə köçürmüş, hərbi cəsusluq fəaliyyətini genişləndirməklə, hətta Babəkin kəşfiyyatçılarını da öz tərəfinə çəkməyə cəhd göstərmişdir. Ərəb ordusunun təchizinə mane olan üsyançılara zərbə vurmaq üçün Afşin ordunu üç hissəyə ayırdı. 835-ci ildə Arsaq yaxınlığındakı vuruşmada ərəb süvariləri xürrəmiləri məğlub etdi. İtgi verən Babək Bəzz qalasına çəkildi. Üsyançılar yenə də mərdliklə mübarizə aparırdı. Xəlifənin xürrəmilərə qarşı Bəzz qalasında apardığı əməliyyatlar həlqələri getdikcə daha da sıxlaşırdı.

Buğa Əl Kəbirin başçılığı ilə Afşinə köməyə gələn ordu Həşdatsərdə möhkəmlənməli idi. Lakin Buğa Afşinin əmrini gözləmədən Babəki məğlub etmək üçün döyüşə başladı. Üsyançılar ərəblərə ağır zərbə endirməklə xeyli pul və silah əldə etdilər. Bu məğlubiyyətdən sonra Afşin qışlamaq üçün Bərzəndə çəkildi.

Afşin 837-ci ilin avqustunda Bəzz qalasına yaxınlaşaraq oranı mühasirəyə aldı. Afşin Babəkə onun bağışlanması üçün fərman alacağına söz verməklə sülh bağlamağı təklif etdi. Danışıqlar vasitəsilə müharibəni dayandırmağa çalışan ərəblər, Bəbəkin istedadlı sərkərdə olunduğunu bilərəkdən ondan Bizansa qarşı müharibədə istifadə etməyə çalışırdılar. Lakin Babək Afşinin təklifini rədd etdi. Ərəblər qalaya od vurdular və sayca çox olan düşmənlər qalaya soxuldular. Hər iki tərəf böyük tələfat verdi. Bəzzdəki qırğının qarşısını almaq üçün Babək xəlifədən aman istəməyə razılıq verdi. Afşin Azini və bir neçə sərkərdəni girov götürmək şərti ilə Babəkin təklifini qəbul etdi.

Ərəblərə qarşı mübarizə aparmaq, onların bir hissəsini Azərbaycandan çıxarmaq üçün hələ 834 və 836-cı illərdə Bizans imperatoru Feofil ilə xilafətə qarşı ittifaq təklif edib, müqavilə bağlamışdır. Lakin bu Azərbaycanda müharibənin kedişinə təsir göstərə bilmədi. 837-ci ilin avqustunda ərəblər Bəzz qalasını tutdular. Ailələri ilə birlikdə 7600 nəfər və Babəkin bir neçə oğlu əsir alındı. Bəzz qalası uğrunda vuruşmada təxminən 80 min xürrəmi və 100 mindən çox ərəb əsgəri məhv olmuş çoxlu tikililər dağılmışdı.

Nəticədə müttəfiqlərin xəyanəti xürrəmiləri zəiflətdi və ərəblərə hərəkatı yatırmağı kömək etdi.

Mühasirədən çıxan Babək Araza doğru çəkildi. Xəlifə belə bir əmr vermişdi ki, Babəki diri gətirənə 2 milyon, başını gətirənə 1 milyon dirhəm pul veriləcək.

Afşin Babəki axtardığı bir zamanda Xəlifə Mötəsimin göndərdiyi məktubda Babəkə aman bəxş edirdi. Afşin əsir edilən Babəkin böyük oğlunu yanına çağırıb dedi: «Mən bunu Əmirəlmöminindən heç gizlətmirdim və onun (Babəkin) indiki vəziyyətində aman haqqında ona şəxsən özüm bir şey yazmaq fikrində deyiləm». Lakin oğlu məktubu atasına göndrməkdən imtina edir. Əsir düşmüş iki xürrəmi

xəlifənin amanını qəbul edib həyatını saxlasın. Babək oğluna yazdığı məktubda bildirirdi ki, «… qırx gün alçaq kölə kimi ömür sürməkdənsə, bir gün rəhbər kimi yaşamaq yaxşıdır».

Azuqəsi qurtarana qədər Babək «Azərbaycandan Ermənistana gedən dərədə gizlənirdi». Babəklə birlikdə onun iki qardaşı Müaviyə və Abdullah, anası, Ibnət əl-Kələndaniyyə adlı sonuncu arvadı və bir neçə xidmətçisi ilə qaçıb qurtarır. Onlar Arranın Şəki vilayətinə gəlirlər və Şəkinin hökmdarı, Babəkin keçimiş müttəfiqi Səhl ibn Sumbatın qalasında gizlənirlər. Səhl Afşinə xəbər göndərir və bir neçə gündən sonra təşkil edilmiş ov zamanı Babək tutulur.

837-ci il 15 sentyabrda dağıdılmış və yandırılmış Bəzz qalasına baxdıqdan
sonra Babək Bərzəndə- Afşinin yanına gətirildi.

838-ci il yanvarın 4-də Xilafətin paytaxtı Samirə şəhərinə gətirildi, amansızlıqla edam olundu. Babəkə qarşı mübarizədə **erməni nahararları** da öz qoşunları ilə iştirak etmişdirlər.

Babək hərəkatının müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnməsinə baxmayaraq 20 il davam etmiş bu hərəkat bütün xilafəti lərzəyə salmışdı. Bu azadlıq hərəkatı Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Babək hərəkatı dövründə xürrəmilərin 225500 nəfər əsgər və çoxlu ərəb sərkərdəsini məhv etdiyi orta əsr mənbələrində öz əksini tapmışdır.

Xilafətin əsasını sarsıdan və onun dağılmasını xeyli sürətləndirən Babək hərəkatı qonşu xalqların azadlıq mübarizəsini xeyli asanlaşdırdı. Xürrəmilərin və Babəkin edamı Azərbaycanda, eləcə də xilafətin digər vilayətlərində ərəblərə qarşı mübarizəni dayandırmadı.

Xürrəmilər hərəkatının zəif cəhətləri də var idi. Hərəkatın ən zəif cəhəti ondan ibarət idi ki, ərəb zülmünə son qoymaq xatirinə xürrəmilər özlərinin ilk şüarlarının ziddinə olaraq iri erməni feodalları ilə ittifaq bağlayırdılar. Bu əyanlar isə Babəklə ittifaqdan istifadə edərək Xəlifənin məmurlarını qovur və öz torpaqlarını yeni sahələr hesabına genişləndirirdilər. Üsyanın qələbəsindən qorxaraq onlar üsyana xəyanət etdilər. Əlverişli şərtlərlə xilafətə tərəf keçdilər. Müvəqqəti mütəffiqlərin, yerli feodalların xəyanəti xürrəmiləri zəiflətdi və ərəblərə də dönüş yaratmağa kömək etdi.

Dünya ticarətində Bizans və Ermənistanın rolu tənəzzülə uğramaqla Xilafətin ticarət sistemində Azərbaycan və Arran şəhərlərinin rəhbər vəziyyəti daha da gücləndi.

Azərbaycanın paytaxtı Bərdəyə köçürüldükdən sonra ticarət mərkəzi olmaq etibarı ilə Dvinin əhəmiyyəti aşağı düşdü. Bərdə, Gəncə, Şəmkir, Dərbənd, Ərdəbil, Şabran və digər şəhərlər beynəlxalq ticarət həyatında daha əhəmiyyətli rol oynayırdı.

Yeni şəhərlərin meydana gəlməsi, Bərdənin surətli inkişafının səbəbi, əsasən bunda idi ki, Şimali Qafqaz , Volqa və Don çayları hövzəsinin xalqları ilə tcarət əlaqələri sürətlə inkişaf etmişdir: bu cəhət isə Azərbaycan və Arranda əmtəə münasibətlərinin inkişafında başlıca amillərdən biri olmuşdur. Şəhərlərin inkişafı nəticəsində orta əsrlərdə məlum olan bütün sənətlər, dulusçuluq, dərzilik və dəmirçilik, çəkməçilik, dabbaqlıq var idi, metal qablar, qızıl və gümüş məmulatı və müxtəlif parçalar və s. hazırlanırdı.

VII əsrlərin sonu VIII əsrin əvvəllərində xəlifə Əbdül-Malikin hökmranlığı dövründə Xilafətdə böyük sikkə islahatı keçirildi, qızıl dinar və gümüş dirhəm Sasani dirhəmi və Bizans miliarisini sıxışdırıb aradan çıxartdı.

Xəzərin cənub hissəsində ticarətə Bağdad, Buxara və Səmərqənd bazarları-
nın yaxınlığı böyük təkan verirdi, çünki bunların inkişaf etmiş sənətkarlıq mərkəzi olan Asiya ölkələri ilə geniş əlaqələri var idi. Xəzər sahilindəki limanlarda (Abaskun və Astrabaddan Dərbəndədək) fəal ticarət dənizçiliyi inkişaf edirdi.